

čních“, jejich posuzování a výběry, to vše patřilo ještě do „plánovačských úkolů“ socialistického organizačního konstruktivismu a víra příslušného ministra pro privatizaci v Hlaykovu doktrínu na tom nemohla nic změnit. Podobně privatizační metoda „přímých prodejů předem určenému subjektu za účetní cenu“ může být považována za „obecné pravidlo“ kompatibilní se spontánním řádem pouze při značné dávce ideologické zaslepenosti... A jakmile by si hospodářský politik dokázal připustit povahu úkolu, před kterým stojí, nemohl by couvnout ani před otázkami typu „přeludu sociální spravedlnosti“.

Osudná domýšlivost je kniha v Hlaykově díle ojedinělá v jednom směru. Na s. 152-153 nechává autor čtenáře vstoupit do své třinácté komnaty, i když i teď po velkém váhání. Je zde poctivě vyznání nevíry: F. A. Hlayek – podobně jako někteří z těch, které tak ostře napadá, nemůže věřit v existenci toho, „čemu jiní říkají Bůh“. Je s to ocenit tradiční morálku jako nezbytnou pro život a budoucnost lidského rodu, ale jen jako „užitečnou pověru“. Tento postoj v sobě obsahuje vnitřní protiklad nebo přinejmenším nevyřešenou otázku: jak se má zachovat „tradiční morálka“ poté, když sekularizovaná společnost odhodí žitou víru jako „pověru“? A co je zvláštní, odpověď, kterou dává moderní zkoumání role institucí a morálky v opakovaných kooperativních hrách („superhrách“) simulujících učení se „hráči“ ve spontánním řádu trhu kupodivu vyvrací jak Hlaykovu skepsi v tom smyslu, že „tradiční morální zásady ...nejdou racionálně ospravedl-

nitelné“ (s. 75), tak současně řeší i vazbu racionality na osobní internalizované víry účastníků trhu. Italský ekonom Stefano Zamagni používá ve své „ekonomii altruismu“ přímo termínu „justification of moral rules“ jako inherentní součást koncepce „rozšířené racionality“. Ano, zdá se, že Hlaykův „rozšířený řád“ potřebuje být doplněn o „rozšířenou racionalitu“, v níž bude překlenuta propast mezi „tradiční morálkou“, již neumíme vysvětlit racionálně, a osobně žitou vírou, která se na trhu „vyplácí“.

F. A. Hlayek cituje souhlasně amerického badatele S. N. Pattena (s. 158), který již téměř před sto lety napsal, že „Adam Smith byl posledním moralistou a prvním ekonomem“. Nesdílím toto přesvědčení o dichotomii ekonomie a etiky. Jinak bych se totiž musel obávat, že na druhé straně rozkmitaného kyvadla sociální rovnováhy je protějškem „osudné domýšlivosti“ stejně osudná „naivita“ důvěry v trh, který nás osvobozuje od morálních soudů. A pak by platila analogie paradoxu, který Amitai Etzioni vyslovil na závěr své knihy o morální dimenzi ekonomiky na adresu neoklasických ekonomů: čím více lidí by ve svém chování skutečně akceptovalo neoklasické paradigma (tj. utilitarismus, racionalismus a egoismus), tím více by podminovávali svou schopnost udržet tržní ekonomiku. Tedy analogicky – čím více radikálních vyznavačů Hlaykova liberalismu u nás bude, tím bude návrat osudných omylů socialismu pravděpodobnější.

Lubomír Mlčoch

Jerzy Szacki: Liberalizm po komunizmie

Kraków, Spoleczny Instytut Wydawniczy Znak 1994, 264 s.

Nová kniha profesora Varšavské univerzity, nejvýznamnějšího současného polského historika sociologického myšlení Jerzyho Szackého (podrobnější informaci o autorovi lze najít v mé recenzi jeho práce *Dylematy historiografii idei oraz inne szkice a studia, Sociologický časopis* č. 2, 1993, s. 258-262) *Liberalismus po komunismu* zaujímá v jeho dosavadní tvorbě dosti zvláštní místo. Zatímco všechny dřívější Szackého studie byly především historickou analý-

zou vzniku, vývoje a funkcí různých myšlenkových proudů a struktur, recenzovaná práce je zaměřena hlavně na to, jak již konstituovaná ideová formace vzniklá původně v jiném prostředí, je přenesena do zcela odlišných ekonomických, sociálních, politických i ideových poměrů, jakými proměnami při tom prochází a do jaké míry je schopna tyto poměry zásadním způsobem měnit. Stručně a konkrétně vyjádřeno, Szacki sleduje a analyzuje „dobrodružství“ liberalismu při jeho cestě a působení v tzv. postkomunistických zemích východní Evropy.

Szacki hned v prvních řádcích své knihy upozorňuje, že terminologie, jaké používáme, když se zabýváme vývojem současných společností východní Evropy, zůstává v mnohém nedostatečná. Nejčastěji používaný termín komunismus se mu nezdá být pro označení jejich nedávné minulosti správný, protože v přesném významu znamená ideologii, která nebyla nikdy a nikde realizována a která se ukázala být mrtvou dlouho před rokem 1989. Termín státní socialismus má zase podle něho tu vadu, že je okamžitě spojován s určitým pojetím systému, na který je aplikován. Proto používá termín reálný socialismus, i když jej hodnotí jako podivný, zavedený s intencí přesvědčit lidi, že ve jménu socialismu ustavený systém není sice tím, co by si bylo možné přát, ale s jiným systémem nelze počítat. Jeho přednost vidí v tom, že zřetelně ukazuje, o jakou historickou skutečnost jde. Szacki prohlašuje, že slova komunismus a komunistický bude v textu také používat, ale pouze když půjde o ideologický projekt a o strany, které se k němu hlásily, nejprve z přesvědčení, později ze zvyku. Píše, že se nemůže obejít ani bez termínu postkomunistický, který je dnes dosti všeobecně používán. Jeho rozsah se mu však zdá být jasný, a to proto, že pád reálného socialismu spadá přesně vjedno s tím, že se ve východoevropských zemích komunisté definitivně zřikají svých dřívějších ideologických nároků, a to i předstíraných.

Tuto Szackého terminologickou úvahu, jakkoli je samozřejmě diskusní a problém pouze naznačuje, aniž by jej řešila, považuji za cennou. Zdá se mi totiž, že velká většina autorů, a to nejen publicistů, ale i sociologů používá dnes termíny komunismus a postkomunistický bez hlubšího zamyšlení nad jejich obsahem, nereflektovaně a značně lehkomyšlně, jako by šlo o termíny, které nepotřebují bližší vysvětlení. Zatímco v případě jiných termínů sociologové většinou až úzkostlivě dbají, aby nebyly mnohoznačné a zejména, aby nebyly zatíženy významy, které jim připisuje běžný jazyk, v tomto případě bez velkých zábran převzali termín komunismus v té ideologické podobě, jak byl používán jeho odpůrci např. v propagandistické mluvě nejvypjatějších období studené války. Označují jím jak určitou ideologii, tak i sociálně ekonomické systémy

budované nejprve v SSSR a poté víceméně podle sovětského vzoru v různých zemích, aniž by si kladli otázku, do jaké míry byly tyto systémy opravdu realizací komunistické ideologie, a aniž by přistupovali k jejich studiu diferencovaně, a to jak z hlediska jejich národních a historických specifík, tak z hlediska různých etap jejich vývoje. Tento schematický a obraz skutečnosti krajně zjednodušující pojmový slepenec má asi stejnou vypovídající hodnotu, jakou měl zvludizovaný pojem kapitalismu používaný nejstupidnějšími vyznavači zdogmatizovaného marxismu. Že dobře vyhovuje jako nástroj pokleslého propagandistického působení politickým a ideologickým zastáncům „jediné správné cesty“ vývoje současných východoevropských společností, není nijak překvapivé; že by však mohl být nástrojem smysluplných postupů kriticky uvažujícího sociologa, se mi zdá nanejvýš problematické.

Jiná terminologická potíž souvisí podle Szackého s pojmem východní Evropa, který také není zdaleka jednoznačný. Někdy se vztahuje k zeměpisu, jindy k dějinám, případně pouze k politice posledních desetiletí. Szacki jej používá ve významu, který je nejrozšířenější, i když jej lze rovněž snadno zpochybnit. Jde o evropské tzv. postkomunistické země s výjimkou zemí bývalého Sovětského svazu.

Přesnou představu o základních tématech a obsahu knihy získáme již po přečtení jejího úvodu. Szacki zde parafrázuje Marxův a Engelsův *Manifest Komunistické strany* a píše, že východní Evropu obchází strašidlo – strašidlo liberalismu. Mnoho lidí se ovšem v této části světa hlásí k liberalismu tak čistému, na jaký se na Západě už úplně zapomnělo, jiní zde naopak z podléhání liberalismu činí nejtěžší výtku svým odpůrcům a někteří jsou dokonce nazýváni liberály, aniž by je samotné taková charakteristika vůbec napadla.

Kategorie liberalismu je podle Szackého ve východní Evropě jedním z nejdůležitějších nástrojů uspořádání politické scény i diskuse o směru reformy. V očích stále početnějších přívrženců je liberalismus předzvěstí nové společnosti, která musí být co nejdříve vybudována, nebo alespoň určením jejich absolutně nutných základů. Žádná třetí cesta podle nich neexistuje. Jde jen o to, jak a jak rychle cestou liberalismu jít.

Mnoho účastníků a pozorovatelů přelomu roku 1989 je přesvědčeno (v této souvislosti se autor odvolává např. na Jiřího Musilu), že tento přelom nebyl ničím jiným než právě historickým vítězstvím liberalismu nad socialismem a počátkem návratu zemí východní Evropy na jakoby přirozenou vývojovou cestu, z níž byly před lety svedeny komunismem. Toto hledisko má podle Szackého už také svou filozofii dějin, kterou nejvýrazněji reprezentuje F. Fukuyama ve svém díle *Konec dějin*. Vědci i politici téměř jednomyslně tvrdí, že před východní Evropou není dnes jiné cesty než pouze „liberální demokracie a svobodný trh“. Szacki klade otázku, zda jde o zbožné přání, nebo o realistické hodnocení situace. Na základě historických analogií vyslovuje názor, že jde o iluzi najít jakési konečné řešení, typickou pro přelomové dějinné momenty.

Na Západě podle Szackého vědí, že liberální demokracie a svobodný trh nejsou dobré na všechno, i když možná se nikdy nic lepšího nepodaří vynalézt. Někdy se setkáváme se západními autory, kteří z Východu dokonce očekávají povzbuzení a příklad, a to proto, že se zde ještě jednou vrátilo do života revoluční nadšení právě pro tyto základní liberální hodnoty. Liberalismus je tudíž ve východní Evropě nesmírně aktuální, je důležitým faktorem sociálně politického života, i když zároveň přibývá i jeho nepřátel (v Polsku zejména z řad křesťanských demokratů).

To, že zde liberalismus hraje takovouto roli, je podle Szackého psychologická a společenská nutnost. Aby bylo možné postřehnout přirozené kouzlo liberalismu, je totiž třeba prožít konflikt se socialismem. Je zde jakousi antidoktrínou, „marxismem naopak“. Napomáhá mu rovněž jeho nedávná renesance na Západě. Szacki je přesvědčen, že si několik let uchová ve zmíněných zemích svou dnešní přitažlivost, zároveň však nemá tendenci hájit názor, že budeme ve východní Evropě svědky jeho bezpříkladného triumfu, a to proto, že (1) liberalismus není jasně definován, lidé si pod ním představují různé věci a právě ve východní Evropě panuje z tohoto hlediska výjimečně velký pojmový zmatek; (2) ať jej však vymezíme jakkoli, nedá se říci, že se v této části světa těší masové podpoře společnosti. Nutnost přijímat praktická rozhodnutí vede

k ústupu na pozici „praktického liberalismu“ čili k rezignaci na řešení, jež jsou považována za nejlepší a liberální v plném významu tohoto slova. Východoevropské společnosti prodělaly „neoliberální šok“, ale zajisté v nich ještě neproběhla žádná „liberální revoluce“; (3) neúspěch nebo přesněji pouze částečný úspěch programu ekonomických reforem, považovaného dosti všeobecně (nejde teď o to, zda správně) za liberální, činí urychlenou expanzi liberálních názorů málo pravděpodobnou.

Význam liberalismu v tzv. postkomunistickém světě plyne podle Szackého z toho, že se vyznačuje velkým dynamismem, iniciativou a rozhodností, pokud jde o charakter cílů, které by chtěl uskutečnit. Nejplněji odpovídá na výzvu nové historické situace. Určité složky liberálního kréda nezpochybňuje v podstatě nikdo. Hlavně liberalismus určil také dnešní horizont diskuse o nezbytné systémové transformaci východní Evropy, z čehož plyne i určitá arogance jeho představitelů. Podle nich je prý zárukou jeho vítězství sama realita.

Szacki chápe svou knihu mj. jako příspěvek k poznání toho, v jakém vztahu je východoevropský liberalismus k liberalismu západnímu, a konstatuje, že nejde o pouhou kopii západních vzorů. Odvolává se při tom na Mannheimovu myšlenku, že samo přenášení idejí do jiného prostředí má nutně za následek změnu jejich významu i funkcí.

Jak Szacki uvádí, jeho původním záměrem bylo napsat monografii věnovanou určitému fragmentu nejnovějších dějin. To se však ukázalo být nemožné zejména proto, že prameny jsou příliš bohaté a zároveň značně rozptýlené. Proto zmíněný záměr omezil, a to ve dvojím smyslu: (1) je to de facto kniha o liberalismu v současném Polsku, i když je v ní formulováno několik tvrzení širšího rozsahu a podle možnosti využity i materiály z Maďarska a bývalého Československa; (2) je to spíše kniha o idejích a problémech než o událostech, lidech či organizacích.

Všechna v úvodu nastíněná témata jsou podrobně zpracována v pěti kapitolách knihy. První z nich již svým názvem *Namísto definice liberalismu* naznačuje, že v ní nemůže jít o nalezení všeobecně přijatelného vymezení liberalismu, ale o výčet hlavních důvodů právě toho, proč tato definice absentuje. Patří mezi ně

zejména to, že liberalismus od svého vzniku prošel jako teorie a praxe mnoha velkými změnami, i to, že se v jeho dějinách projevují národní zvláštnosti. Liberalismus se podle Szackého formulace ponořil do širokého pozadí liberální demokracie, čímž ztratil mnoho ze své kdysi relativně zřetelné identity. Byl to nesporný triumf jeho principů, ale také příčina jeho „krize“, neboť se zmenšovala možnost, aby si uchoval svou dřívější odlišnost a atraktivitu.

Další kapitola, nazvaná *Historický základ*, si zejména klade otázku, do jaké míry může současný liberalismus ve východoevropských zemích navazovat na liberalistické tradice minulosti a zda zde takové tradice vůbec existují. Szacki je přesvědčen, že ve východní Evropě se v 19. a 20. století objevovali liberálové, někdy i vynikající, neexistoval však (snad s výjimkou Čech a později Československa) liberalismus jako stále přítomná orientace, kterou by nebylo možné v dané době při popisu tohoto regionu ignorovat. Na příkladu Polska demonstruje, že politické myšlení v 19. století se koncentrovalo na otázku, jak to zařídít, aby Polsko bylo znovu národním státem, a méně se staralo o to, jaký stát by to měl být z hlediska konkrétních systémových řešení. Situace zde privilejuje nacionalismus a zmenšuje naopak přitažlivost výrazně individualistického liberalismu.

Mimořádně problémově a myšlenkově bohatá je následující kapitola, nadepsaná *Protoliberalismus: autonomie jedince a občanská společnost*. Szacki v ní řeší otázku vztahu disentu (tzv. demokratické opozice) k liberalismu. Protikladnost komunismu a liberalismu v zemích reálného socialismu byla samozřejmě okolností příznivou jak přetrvávání určitých liberálních idejí, tak i jejich recepci a jejich vlastnímu vynalézání. Z liberalismu se čerpaly argumenty proti komunismu, i když se tak nemuselo činit uvědoměle. Jakákoli kritická reflexe o komunismu, nezávisle na svém východisku, aktualizovala klasická témata liberálního myšlení, a to i když kritik o liberalismu mnoho nevěděl a byl vůči němu negativně zaměřen. Právě pro tyto názory a postoje používá Szacki označení protoliberalismus. Byla pro ně typická živá idea „třetí cesty“ i to, že na pořadu dne nebyla ještě otázka budování nového systému.

Szacki poté poměrně rozsáhle a podle svého názoru přesvědčivě analyzuje, zda byl tento synkretický protoliberalismus silou či slabostí východoevropských odpůrců reálného socialismu a zda je možné v rámci této demokratické opozice najít počátek dnešního východoevropského liberalismu. Dospívá k jednoznačné odpovědi: zmíněný myšlenkový směr nevedl v žádném případě v zemích východní Evropy k tomu, že se zde objevil liberalismus v té či oné „zralé“ podobě. Rozvoj „skutečného“ liberalismu byl odpovědí na jinou situaci a pokusem řešit jiné problémy. Tvořili ho rovněž zcela jiní lidé.

Předposlední kapitola má název *Ekonomický liberalismus: „opominutá cesta antikomunismu“* a Szacki v ní přesvědčivě dokazuje, že to byla právě tato složka liberalismu, která sehrála důležitou roli při utváření dnešní politické scény ve východní Evropě, zejména však v Polsku, Maďarsku a v Čechách. I když byly vazby jeho jednotlivých představitelů s dřívější a před rokem 1989 vlivnější demokratickou opozicí jakékoli, byl nesporně odlišnou ideologickou formací, která připravovala základ k úplnému zavržení tzv. komunismu v oblasti, jež byla slabou stránkou jeho dřívějších a z mnoha hledisek radikálnějších kritiků, tj. v oblasti ekonomiky. Rozhodné přijetí kapitalismu a odmítnutí ideje „třetí cesty“, jakož i koncentrace pozornosti na představbu hospodářského systému byly a zůstaly hlavními specifickými znaky této orientace.

Szacki zdůrazňuje, že její stoupenci jsou nuceni působit ve zvláštních a bezprecedentních podmínkách vyžadujících pěstovat sociální inženýrství velkého rozsahu, jehož úkolem by bylo vytvořit nový řád. Přejímají ze západní liberální tradice jeho obecné principy, ale nemohou napodobovat metody, které se v ní ustálily, nebolí vyznávat ideu změny světa krok za krokem, bez skoků a otřesů. Nemohou tuto ideu aplikovat, aniž by do určité míry rezignovali na cíl, který si vytyčili, a pokud k němu důsledně směřují, musejí se utíkat k metodám, jež liberální nejsou. Jakkoli vděčí za své největší úspěchy při překonávání tzv. komunismu tomu, že jsou kritiky vnucování vykonstruovaného řádu společnosti, sami se ocitají tváří v tvář analogickému pokušení, neboť disponují hlavně teorií, ale jen v malé míře jinými než politickými